অধ্যায় ১১ ঃ কালিদাস ঃ *ৰঘুবংশম্* (প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ আলোচনা)

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ মহাকবি কালিদাস

১১.৪ *ৰঘুবংশম্*

- ১১.৪.১ মহাকাব্য হিচাপে *ৰঘুবংশম্*
- ১১.৪.২ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ আধাৰ গ্ৰন্থ
- ১১.৪.৩ মহাকাব্যখনৰ নামকৰণ
- ১১.৪.৪ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গৰ প্ৰত্যেকটি শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস
- ১১.৪.৫ *ৰঘুবংশৰ* দ্বিতীয় সৰ্গৰ প্ৰত্যেকটি শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস
- ১১.৪.৬ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গৰ সাৰাংশ
- ১১.৪.৭ *ৰঘুবংশৰ* দ্বিতীয় সৰ্গৰ সাৰাংশ
- ১১.৪.৮ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ নামকৰণ
- ১১.৪.৯ *ৰঘুবংশৰ* কাব্যিক সৌন্দৰ্য
- ১১.৪.১০ *ৰঘুবংশত* চিত্ৰিত হোৱা মনোমোহা প্ৰকৃতি

১১.৫ ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ সাধাৰণ গুণাৱলী

- ১১.৫.১ দিলীপৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ
- ১১.৫.২ সিংহ আৰু দিলীপৰ কথোপকথনত প্ৰকাশিত দিলীপৰ কৰ্তব্যপৰায়ণতা

১১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ এটি চমু আভাস পাব
- মহাকবি কালিদাসৰ বিষয়ে কিছু কথা জানিব পাৰিব
- *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ প্ৰত্যেকটি শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস পাব
- প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ সাৰাংশ অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব
- প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ নামকৰণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- মহাকাব্যখনৰ আধাৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- মহাকাব্যখনৰ নামকৰণৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

১১.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া তৃতীয় ষান্মাসিকৰ সাহিত্য শাখাৰ শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে আগবঢ়োৱা দ্বাদশ পাঠ্যবিষয় 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ নিৰ্বাচিত পাঠ'ৰ অন্তৰ্গত এইটো পঞ্চম অধ্যায়। অধ্যায়টোৰ শিৰোনাম 'কালিদাস ঃ *ৰঘুবংশম্* (প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ আলোচনা)।

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্য অধ্যয়ন কৰিলে। তদুপৰি সংস্কৃত মহাকাব্য আৰু সংস্কৃত নাট্য সাহিত্য অধ্যয়নৰ উপৰিও গীতিকাব্য আৰু চম্পূ কাব্যও অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া ইয়াত আপুনি সংস্কৃত মহাকাব্যৰ লক্ষণ অধ্যয়ন কৰিব। *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যখন সংস্কৃততে ৰচিত পাঁচখন মহাকাব্যৰ ভিতৰত অন্যতম। মহাকবি কালিদাসে এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰিছে। *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যখন ঊনৈশটা সৰ্গত সম্পূৰ্ণ হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গহে আপুনি এই পাঠত অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। ৰঘুবংশীয় ৰজা দিলীপৰ ৰাণী সুদক্ষিণাক লগত লৈ কুলগুৰু বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ বৰ্ণনা প্ৰথম সৰ্গত অধ্যয়ন কৰিব। ৰজা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাই ব্ৰত পালন কৰি নন্দিনীক শুশ্ৰূষা কৰা আৰু নন্দিনীৰ বৰ লাভৰ কথা দ্বিতীয় সৰ্গত অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব।

১১.৩ কালিদাস

মহাকবি কালিদাস সংস্কৃত কবিসকলৰ ভিতৰত অগ্ৰণী। তেওঁক বিশ্বকবি বুলিহে জনা যায়। বহুতো পণ্ডিতে কালিদাসক ভাৰতৰ শ্বেইক্সপীয়েৰ বুলিহে অভিহিত কৰে।

মহাকবি কালিদাসৰ জন্ম উজ্জয়িনীত বুলি বহুতে ক'ব খোজে। বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱৰত্নৰ ভিতৰত কালিদাস অন্যতম আছিল। পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে খ্ৰীষ্টাব্দ চতুৰ্থ শতিকাত কালিদাসৰ আৰিৰ্ভাব হৈছিল।

কালিদাস ৰচিত *ঋতুসংহাৰ* এখন সুন্দৰ কাব্য। তেওঁৰ ৰচিত *মেঘদূত* এখন খণ্ডকাব্য। *কুমাৰসম্ভৱ* আৰু *ৰঘুবংশ* —এই দুখন মহাবাক্য কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত। কালিদাসে *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্* আৰু *মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্* নামেৰে তিনিখন নাটকো ৰচনা কৰিছে। এইবোৰৰ উপৰিও *অম্বাস্তৱ, কল্যাণস্তৱ, কালীস্তোত্ৰ, ঘটকৰ্পৰ, নলোদয়, পুষ্পবাণবিলাস, শৃঙ্গাৰতিলক, শ্ৰুতবোধ* আদি কাব্যও কালিদাসে ৰচনা কৰিছিল বুলি বহুতো পণ্ডিতে ক'ব খোজে। তদুপৰি *মকৰন্দস্তৱ, গঙ্গাষ্টক, চণ্ডিকাদণ্ডকস্তোত্ৰ, নৱৰত্নমালা, চৰ্চাস্তৱ, দুৰ্ঘটকাব্য, জ্যোতিৰ্বিদাভৰণ, ৰাক্ষসকাব্য, শৃঙ্গাৰসাৰকাব্য, লক্ষ্মীস্তৱ, বিদ্বদ্বিনোদকাব্য, শ্যামলাদণ্ডক, শৃঙ্গাৰসাষ্টক, বৈদ্যমনোৰমা, ৰত্নকোশ* আদি কাব্যও কালিদাসৰ ৰচনা বুলি বহুতে ক'ব খোজে।

১১.৪ *ৰঘুবংশম্*

আপুনি জানিব পাৰিলে যে *ৰঘুবংশ* এখন মহাকাব্য। এই মহাকাব্যখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত পাঁচখন মহাকাব্যৰ ভিতৰত অন্যতম মহাকাব্য। কালিদাসে 'বাক্' শব্দটিৰে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখন আৰম্ভ কৰিছে। আপুনি জানিব যে কালিদাসে 'অস্তি' পদেৰে *কুমাৰসম্ভৱ*, 'কশ্চিৎ' পদেৰে *মেঘদূত* আৰু 'বিশেষং' পদেৰে *ঋতুসংহাৰ* কাব্য আৰম্ভ কৰিছে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যখন কবিয়ে ঊনৈশটা সৰ্গত সম্পূৰ্ণ কৰিছে। ইয়াত ৰঘুবংশৰ ৰজাসকলৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। বৈৱস্বত মনুৰ বংশত ওপজা ৰজা দিলীপৰ কথাৰে কালিদাসে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ শুভাৰম্ভ কৰিছে আৰু অগ্নিবৰ্ণ ৰজাৰ কথাৰে কাব্যখন সমাপ্ত কৰিছে। এই মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণিত আপুনি ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ সাধাৰণ গুণাৱলীৰ কথা জানিব পাৰিব। ৰজা দিলীপৰ পত্নী সুদক্ষিণাৰ কথাও জানিব পাৰিব। দিলীপে সুদক্ষিণাক লগত লৈ বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাত্ৰা কৰাৰ দৃশ্যও আপুনি অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। সুৰভিৰ কন্যা নন্দিনীক সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰি দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাই নন্দিনীৰ পৰা পুত্ৰ লাভৰ বৰ লাভ কৰাৰ বিষয়েও আপুনি অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

১১.৪.১ মহাকাব্য হিচাপে *ৰঘুবংশম্*

আপুনি *ৰঘুবংশৰ* কথা জানিলে। এইখন এখন মহাকাব্য। আপুনি আগতে পাইছে মহাকাব্যৰ কিছুমান সাধাৰণ লক্ষণ আছে। আপুনি ইয়াত সেই লক্ষণসমূহ *ৰঘুবংশ*তো যে সুন্দৰকৈ ৰূপায়িত হৈছে সেইটো অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা সৰ্গত বিভক্ত হ'ব লাগে। সৰ্গ শব্দৰ অৰ্থটোৱেই হৈছে সৃষ্টি। কবিৰ কাব্য সৃষ্টিৰ অধ্যায়ক 'সৰ্গ' বুলি কোৱা হৈছে। আপুনি জানিব যে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ বিৱৰণ সৰ্গত বিভক্ত। এই মহাকাব্যখনত মুঠতে ঊনৈশটা সৰ্গ আছে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যখনত ৰঘু বা ইক্ষ্বাকু বংশীয় ঊনত্ৰিশজন ৰজাৰ বিৱৰণ আছে। এই আটাইকেইজন ৰজা একেটা প্ৰখ্যাত বংশৰ আৰু বিশেষ গুণেৰে বিভূষিত। তেওঁলোক ক্ষত্ৰিয়, বীৰ, ধীৰ-স্থিৰ, ন্যায়পৰায়ণ, উদাৰ, দয়াশীল আৰু যশস্বী। *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ মুখ্য ৰস শৃঙ্গাৰ আৰু পৰিৱেশৰ সাপেক্ষত বীৰ, কৰুণ ৰসৰো সমাবেশ ঘটোৱা হৈছে। মহাকাব্যৰ কাহিনীৰ অগ্ৰগতিত নাটকৰ দৰে পঞ্চসন্ধি থাকিব লাগে। *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ বিৱৰণ পাঁচবিধ সন্ধিৰ মাজেৰে ক্ৰমে পৰিণতিৰ ফালে আগবাঢ়ি গৈছে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যখনৰ মূল কাহিনী *ৰামায়ণ* আৰু বিভিন্ন পু�ৰাণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। মহাকাব্যখনত মানুহৰ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ সাধনৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰখা হৈছে। সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা বিষয়বস্তুৰ আধাৰত সৰ্গবোৰৰ নামকৰণ কৰা হৈছে। গোটেইখন মহাকাব্যৰ বৰ্ণনীয় মুখ্য বিষয়ৰ আধাৰত ইয়াৰ নাম ৰখা হৈছে *ৰঘুবংশ*। কাৰণ মহাকবি কালিদাসে কৈছে যে ৰঘুসকলৰ বংশৰ বৰ্ণনা পৰিবেশন কৰাটোৱেই হৈছে তেওঁৰ মুখ্য উদ্দেশ্য।

মহাকাব্যৰ প্ৰতিটো সৰ্গৰ শেষত পৰৱৰ্তী সৰ্গৰ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ আভাস দিব লাগে। আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ অন্তত পৰৱৰ্তী সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস দিয়া হৈছে। এই সন্দৰ্ভত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰথম সৰ্গৰ

শেষত স্পষ্ট আভাস পোৱা যায় যে দ্বিতীয় সৰ্গত ৰজা দিলীপে নন্দিনীক বন্দনা আৰু শুশ্ৰূষা কৰিব। ঠিক তেনেদৰে পঞ্চম সৰ্গৰ শেষত ষষ্ঠ সৰ্গত যে ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰৰ বৰ্ণনা কৰা হ'ব তাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায়।

আপুনি এইটো জানে যে মহাকাব্যৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ অন্তত ছন্দৰ পৰিবৰ্তন থাকিব লাগে। আমি *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ প্ৰতিটি সৰ্গৰ শেষত ছন্দৰ পৰিবৰ্তন দেখিবলৈ পাওঁ। এই প্ৰসংগত প্ৰথম সৰ্গৰ প্ৰথম ৯৪টা শ্লোকৰ ছন্দ অনুষ্টুপ আৰু ৯৫ সংখ্যক শ্লোকটো প্ৰহৰ্ষিণী ছন্দত ৰচিত হোৱা কথাটোৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি। তেনেদৰে মহাকাব্যখনৰ প্ৰত্যেকটো সৰ্গত ছন্দ প্ৰয়োগৰ এই নিয়ম মানি চলা হৈছে। আকৌ, মহাকাব্যত কেতিয়াবা একো একোটা সৰ্গ বিভিন্ন ছন্দতো ৰচিত হ'ব পাৰে বুলিও কোৱা হৈছে। *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত এই লক্ষণো আছে। উক্ত কাব্যৰ পঞ্চম সৰ্গৰ পদ্যসমূহ ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপেন্দ্ৰবজ্ৰা, বসন্ততিলক, মালিনী আৰু পুষ্পিতাগ্ৰা আদি বেলেগ বেলেগ ছন্দত ৰচিত। এতেকে ক'ব পাৰি যে সৰ্গবোৰত ছন্দ প্ৰয়োগৰ বৈশিষ্ট্য *ৰঘুবংশত* বিদ্যমান।

ৰঘুবংশৰ পঞ্চম সৰ্গত ৰাতিপুৱাৰ বৰ্ণনা, সপ্তম সৰ্গত ৰণ আৰু বিবাহ, নৱম সৰ্গত মৃগয়া, ষোড়শ সৰ্গত ঋতু, ঊনবিংশ সৰ্গত সম্ভোগশৃঙ্গাৰ আদিৰ বৰ্ণনাই সৌষ্ঠৱ বঢ়াইছে। তদুপৰি এনেকুৱা দৃশ্যৰ বিৱৰণ মহাকাব্যত থাকিব লাগে বুলিও কোৱা হৈছে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু *ৰামায়ণ*, পু�ৰাণ আদি প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থৰ পৰা গৃহীত হৈছে। মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণিত শিৱ আৰু পাৰ্বতীক প্ৰাৰ্থনা জনাই কালিদাসে *ৰঘুবংশৰ* মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰিছে। মূল বিষয়বস্তুৰ আধাৰত মহাকাব্যখনৰ নামকৰণ কৰা হৈছে আৰু সৰ্গত বৰ্ণিত বিষয়ক কেন্দ্ৰ কৰি প্ৰত্যেকটো সৰ্গৰ নামকৰণ কৰা হৈছে। সকলো পিনৰ পৰাই দেখা যায় যে আলংকাৰিকসকলে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত বিদ্যমান।

জানি থোৱা ভাল

- ছন্দ ঃ আৱৰণাৰ্থক 'ছদি' ধাতুৰ পৰা ছন্দ শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।
- অনুষ্টুপ, মালিনী, প্ৰহৰ্ষিণী, ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপেন্দ্ৰবজ্ৰা, বসন্ত তিলক, পুষ্পিতাগ্ৰা— এইবোৰ সংস্কৃতৰ একো একোটা ছন্দৰ নাম। পুষ্পিতাগ্ৰা ছন্দ অৰ্দ্ধসম আৰু বাকীবোৰ ছন্দ সমবৃত্তৰ। যি ছন্দৰ প্ৰথম আৰু তৃতীয় চৰণ; দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ চৰণৰ বৰ্ণৰ সংখ্যা সমান তাক অৰ্দ্ধসমবৃত্ত বোলে। যি ছন্দৰ চাৰিওটা চৰণৰ বৰ্ণৰ সংখ্যা সমান সেইবোৰক সমবৃত্ত বোলে।

১১.৪.২ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ আধাৰ গ্ৰন্থ

আপুনি ইয়াত *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ আধাৰ গ্ৰন্থৰ কথা জানিব পাৰিব। *ৰামায়ণৰ* পৰা *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু সংগ্ৰহ কৰিছে বুলি ক'ব পাৰি। কাৰণ, দশৰথৰ পুত্ৰ ৰাম-লক্ষ্মণৰ কাহিনী *ৰামায়ণৰ* পৰা সংগৃহীত। কিন্তু, আপুনি জানে যে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত ৰঘু, দিলীপ, অজ আৰু দশৰথৰ কাহিনীও বৰ্ণিত হৈছে। কিন্তু মহাকাব্যখনত আদিত থকা কেইটামান সৰ্গৰ আৰু পাছৰ কেইটামান সৰ্গৰ কাহিনী *ৰামায়ণত* নাই। কালিদাসে সেইবোৰৰ বিষয়বস্তু বেলেগ বেলেগ পুৰাণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছে।

ৰঘুবংশৰ কাহিনী বিশ্লেষণৰ পৰা দেখা যায় যে প্ৰথমৰ পৰা অষ্টম সৰ্গলৈকে বৰ্ণিত বিষয় *পদ্মপুৰাণৰ* আধাৰত ৰচিত আৰু তাত পোৱা ইক্ষ্বাকু বংশৰ ৰজাসকলৰ কাহিনী *বিষ্ণুপুৰাণ, বায়ুপুৰাণ* আদিৰ পৰা সংগৃহীত। মহাকাব্যখনৰ নৱমৰ পৰা পঞ্চদশ সৰ্গৰ কাহিনী *ৰামায়ণৰ* চিত্ৰিত কাহিনীৰ অনুৰূপ। আকৌ, ষোড়শ সৰ্গৰ পৰা ঊনবিংশ সৰ্গৰ কাহিনী পুৰাণৰ আধাৰত চিত্ৰিত কৰিছে মহাকবিয়ে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যখনৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ সৰ্গৰ কাহিনীৰ সৈতে *পদ্মপুৰাণৰ* পাতাল খণ্ডৰ কাহিনীৰ সাদৃশ্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। দিলীপৰ বিৱৰণ, সুদক্ষিণাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ, নন্দিনীৰ শুশ্ৰূষাত দিলীপৰ ব্ৰত, নন্দিনীৰ পৰা দিলীপৰ বৰ লাভ, ৰঘুৰ জন্ম, ৰঘুৰ বিজয় কাহিনী বিস্তৃতভাৱে *পদ্মপুৰাণৰ* উক্ত খণ্ডবোৰত বৰ্ণিত হৈছে। দিলীপৰ শাৰীৰিক অংগৰ বিৱৰণৰ প্ৰসংগতো *পদ্মপুৰাণৰ* লগত *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যৰ সাদৃশ্য দেখা যায়। দিলীপৰ অপুত্ৰকতাৰ কথাখিনিৰ লগতো *পদ্মপুৰাণৰ* বিষয়বস্তুৰ সাদৃশ্য বিচাৰি পোৱা যায়। মন্ত্ৰীসকলৰ ওপৰত ৰাজ্যৰ দায়িত্ব দি ৰজাৰ সুদক্ষিণাক লগত লৈ বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ গমন আৰু গধূলি আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱা আদি কথাৰ লগতো *পদ্মপুৰাণৰ* বিষয়বস্তুৰ লগত মিল থকা দেখা যায়। আটাইতকৈ মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে স্বৰ্গ ৰাজ্যৰ পৰা ৰাজধানীলৈ উভতি আহোতে সুৰভিয়ে দিলীপক অভিশাপ দিয়াৰ কথা, দিলীপে সেই অভিশাপ নুশুনাৰ কাৰণ আদিৰ কথা *পদ্মপুৰাণৰ* পাতাল খণ্ডৰ পঞ্চম অধ্যায়ৰ ২৪-২৯ শ্লোকত বৰ্ণিত বিষয়ৰ লগত সম্পূৰ্ণকৈ মিলে। গতিকে ক'ব পাৰি যে, কালিদাসে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ মূল বিষয়বস্তু *ৰামায়ণ* আৰু *পদ্মপুৰাণ* ৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছে। এই প্ৰসংগত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে ৰামৰ কাহিনীৰ লগত যুক্ত কথাবস্তু মহাকবি কালিদাসে *ৰামায়ণৰ* পৰা সংগ্ৰহ কৰি কাব্যৰূপ দান কৰিছে। গতিকে কোৱা হয় যে কালিদাসে বিভিন্ন পুৰাণ আৰু *ৰামায়ণক* আধাৰগ্ৰন্থ হিচাপে লৈ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখন ৰচনা কৰিছে।

১১.৪.৩ মহাকাব্যখনৰ নামকৰণ

মহাকবি কালিদাস আদিকবি বাল্মীকিৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ প্ৰতি বিশেষভাৱে আকৃষ্ট। কালিদাসে তেওঁৰ ৰচনাত আদিকবিক সশ্ৰদ্ধ ভক্তি নিবেদন কৰাও দেখা যায়। বাল্মীকিৰ *ৰামায়ণত* 'ৰঘুবংশস্য চৰিতম্' অৰ্থাৎ ৰঘুৰ বংশৰ চৰিত বুলি *ৰামায়ণখনকে* বুজোৱা হৈছে। ৰজা দিলীপে অশেষ সাধনা আৰু ব্ৰত পালন কৰি ৰঘুক লাভ কৰিছিল। সেই ৰঘুৱেই সময়ৰ মূৰত ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰি বিশাল কীৰ্তিৰ অধিকাৰী হৈছিল। *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত দিলীপৰ পৰা অগ্নিবৰ্ণলৈকে নৰপতিসকলৰ কীৰ্তিৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। সেই ৰজাসকলৰ ভিতৰত ৰাজ্য অভিযান আৰু ৰাজকীয় কৰ্মৰ দিশৰ পৰা ৰঘুৱেই বিশেষ যশস্যাৰ অধিকাৰী। দিলীপৰ পুত্ৰ ৰঘু ক্ষত্ৰিয়ৰ গুণেৰে ভূষিত সৰ্বাগ্ৰণী নৰপতি। গতিকে শ্ৰেষ্ঠজনৰ নামেৰেই মহাকাব্যৰ নামকৰণ কৰাটো স্বাভাৱিক। ৰঘুৰ বংশত জন্ম লোৱাজনক ৰাঘৱ বোলা হয় আৰু ৰাঘৱ পদৰ দ্বাৰা আমি ৰামকহে বুজি পাওঁ।

বাল্মীকিয়ে 'ৰঘুবংশ' শব্দটো *ৰামায়ণত* কেইবাবাৰো ব্যৱহাৰ কৰিছে। বাল্মীকিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ কালিদাসে মহাকাব্যখনৰ *ৰঘুবংশ* এই নামকৰণ কৰিছে।

১১.৪.৪ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গৰ প্ৰত্যেকটি শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস

মহাকবি কালিদাসে *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গৰ প্ৰথম শ্লোকত পাৰ্বতী আৰু পৰমেশ্বৰক প্ৰণিপাত জনাইছে। কবিয়ে নিজৰ অহংকাৰ ত্যাগ কৰি পূৰ্বজ কবিসকলৰ বৰ্ণনাৰ পথ অনুসৰণ কৰি ৰঘুৰ বংশত ওপজা ৰজাসকলৰ বৰ্ণনা পৰিবেশন কৰিবলৈ হেঁপাহ প্ৰকাশ কৰিছে (২-৪ৰ্থ শ্লোক)।

পঞ্চমৰ পৰা নৱম শ্লোকত ৰঘুৰ বংশৰ পবিত্ৰতা, শুচিতা আৰু দণ্ডপ্ৰণয়নত ন্যায়পৰায়ণতাৰ কথা কোৱা হৈছে। কাব্যৰ দোষ-গুণ বিচাৰত জ্ঞানীসকলৰ ওপৰতেই দায়িত্ব ন্যস্ত কৰি মহাকবিয়ে কৈছে যে বিৱস্বৎ পুত্ৰ মনুৰ পৰাই ৰঘুকুলৰ উৎপত্তি আৰু সেই বংশতেই ৰজা দিলীপৰ আবিৰ্ভাৱ (১০-১২ শ্লোক)। ত্ৰয়োদশৰ পৰা পঞ্চদশ শ্লোকলৈকে ৰজা দিলীপৰ শাৰীৰিক বল-বীৰ্য, সুগঠন আৰু জ্ঞানৰ আভাস দিয়া হৈছে। ৰজা দিলীপৰ ৰাজ্য চালনাৰ দক্ষতা আৰু তেওঁৰ ৰাজ্যত পৰিচালিত কৰ-কাটলৰ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে ষোড়শৰ পৰা অষ্টাদশ শ্লোকৰ পৰা জানিব পাৰি। ৰজা দিলীপৰ বুদ্ধি আৰু ধনু-শৰেই ৰাজ্যত অৰ্থ সাধনৰ কাৰণে যথেষ্ট আছিল; সৈন্যবল তেওঁৰ ভূষণস্বৰূপহে আছিল— এয়ে ঊনবিংশ শ্লোকৰ বিষয়বস্তু।

ৰজা দিলীপে মন্ত্ৰণা নকৰাকৈ কোনো ৰাজকাৰ্য হাতত লোৱা নাছিল। কাৰ্য ফলৱতী নোহোৱালৈকে আনে ৰাজকাৰ্যৰ বিষয়ে একো বুজিব পৰা নাছিল— এয়ে একবিংশ শ্লোকৰ আলোচ্য বিষয়। দিলীপৰ আচৰণ, ব্যক্তিগত গুণৰাজি আৰু ৰাজ্য পৰিচালনাত তেওঁৰ দক্ষতা আৰু তেওঁৰ জ্ঞানৰ প্ৰশংসা আদি বিষয় আমি ২১-২৪

শ্লোক অধ্যয়ন কৰি জানিব পাৰো। ৰাজ্যত সুশাসন, প্ৰজাপালন আদিৰ বিষয়ে কবিয়ে ২৫শৰ পৰা ৩৩শ শ্লোকত বৰ্ণনা কৰিছে।

ৰজা দিলীপ অপুত্ৰক আছিল। ব্ৰত আদি পালন কৰি তেওঁ পুত্ৰ লাভৰ ইচ্ছা কৰি গুৰু বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। ৰাণী সুদক্ষিণাকো লগত লৈ যাবলৈ ৰথেৰে যাত্ৰা কৰিলে। ৩৪শ শ্লোকৰ পৰা ৪৮শ শ্লোকত এই বিষয়ৰ বৰ্ণনা পোৱা যায় আৰু সেই প্ৰসংগত ৰাজধানীৰ পৰা আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ পথৰ বিশদ বিৱৰণো কবিয়ে সুন্দৰকৈ দিছে।

ইয়াৰ পিছত বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমৰ বিৱৰণ আৰু লগতে ৰজা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ ৰথৰ পৰা অৱতৰণৰ কথা সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৰজাই গধূলি পৰত বশিষ্ঠ মুনিক দৰ্শন কৰিলে আৰু মুনিয়ে ৰজাক ৰাজ্যৰ কুশল বাতৰি সোধাত ৰজাই সকলো কথা বিৱৰি ক'লে (শ্লোক সংখ্যা ৫৬-৬৪)। ৬৫-৭২ সংখ্যক শ্লোকবোৰত দিলীপে অপুত্ৰকতাৰ বাবে খেদ প্ৰকাশ কৰি পুত্ৰ লাভৰ উপায় বিচাৰি মুনিক প্ৰাৰ্থনা জনালে। ৭৩ শ্লোকৰ পৰা ৮০ সংখ্যক শ্লোকলৈকে মুনিয়ে ধ্যানত দিলীপৰ অপুত্ৰকতাৰ কাৰণ অৱগত হৈ ৰজাক জনালে। সুৰভিক তুষ্ট কৰিব পাৰিলে দিলীপে পুত্ৰ সন্তান লাভ কৰিব বুলিও ৰজাক ক'লে। সুৰভি তেতিয়া পাতালত থকাত মুনিয়ে সুৰভি কন্যা নন্দিনীক পত্নীৰে সৈতে দিলীপক সেৱা-অৰ্চনা কৰিবলৈ আদেশ দিলে। এই প্ৰসংগত নন্দিনীৰ বৰ্ণনা পোৱা যায় ৮১ৰ পৰা ৮৪ সংখ্যক শ্লোকত। ৮৫-৮৭ সংখ্যক শ্লোকত নন্দিনীৰ আগমনৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ৰজাই কেনেদৰে নন্দিনীক শুশ্ৰূষা কৰিব; নন্দিনীক কেনেদৰে দিলীপে অনুসৰণ কৰিব লাগিব এই আটাইখিনি কথা ৮৮ শ্লোকৰ পৰা ৯১ সংখ্যক শ্লোকত বৰ্ণিত হৈছে। দিলীপে সুদক্ষিণাৰে সৈতে মুনিৰ আদেশ শ্ৰদ্ধাৰে গ্ৰহণ কৰিলে আৰু মুনিৰ আদেশত নিশাটো কুশশয্যাত শয়ন কৰিলে— এই কথা ৯২ শ্লোকৰ পৰা ৯৫ সংখ্যক শ্লোকত বৰ্ণিত হৈছে।

১১.৪.৫ *ৰঘুবংশৰ* দ্বিতীয় সৰ্গৰ প্ৰত্যেকটি শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস

এতিয়া আপুনি *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গৰ শ্লোকসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস পাব।

ৰাতিপুৱা নন্দিনীয়ে পোৱালিক গাখীৰ খোৱালত পোৱালিটো বান্ধি থৈ ৰজাই গাইজনীক হাবিলৈ চৰাবলৈ লৈ গ'ল আৰু ৰাণী সুদক্ষিণাও বহুদূৰ বাট আগুৱাই থৈ গ'ল (১-২ শ্লোক)। ৰাণীক আশ্ৰমলৈ উভতাই পঠিয়াই ৰজাই নিজে নন্দিনীক ৰক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। দিলীপ আত্মৰক্ষাত সক্ষম কাৰণেই তেওঁ দেহৰক্ষীবোৰকো বিদায় দিলে (৩-৪ শ্লোক)।

ৰজাই নন্দিনীক ছাঁৰ দৰে অনুসৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু সুস্বাদু ঘাঁহ খাবলৈ দিয়াৰ উপৰিও গা ধুৱাই ডাঁহ-মহ আদি আঁতৰাই শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ ধৰিলে। অক্লান্তভাৱে ৰজাই নন্দিনীৰ শুশ্ৰূষাত আত্মনিয়োগ কৰিলে। হাবিত নন্দিনীক শুশ্ৰূষা

কৰাৰ সময়ছোৱাত বনৰ শোভা, বনৰীয়া চৰাই, হৰিণাবোৰৰ দৃশ্য আৰু সুন্দৰ সুন্দৰ গছ-গছনিৰ ছাঁত ৰজাৰ দেহ জুৰ পৰাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে ৫-১৩ সংখ্যক শ্লোকত। বনাঞ্চলৰ শান্ত পৰিবেশ আৰু ৰজাই গাইজনীক গা ধুৱাই আহাৰ আদিৰে শুশ্ৰূষা কৰি গধূলিপৰত আশ্ৰমলৈ উভতি অহাৰ কথা ১৪ আৰু ১৫ সংখ্যক শ্লোকত পোৱা যায়। আশ্ৰমলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰোঁতে ৰজাই শ্যামল বননি, পুখুৰীৰ পৰা ওলাই অহা গাহৰি, ম'ৰা চৰাই আৰু হৰিণা আদিৰ দৃশ্য দেখি আনন্দ লাভ কৰাৰ কথা ১৭ সংখ্যক শ্লোকত পোৱা যায়। ভূষণবিহীন ৰজাৰ গুৰু-গম্ভীৰ খোজ আৰু নন্দিনীৰ ধীৰ গতিয়ে যেন বাটৰ শোভা বঢ়াইছিল— এনেদৰে মহাকবি কালিদাসে ১৮ সংখ্যক শ্লোকত বৰ্ণনা কৰিছে।

ইপিনে ধৰ্মপত্নী সুদক্ষিণা আশ্ৰমৰ প্ৰৱেশ পথত অপেক্ষা কৰি থকা আৰু নন্দিনীৰ আগমনত আখৈৰ পাত্ৰ লৈ নন্দিনীক প্ৰদক্ষিণ কৰি প্ৰণাম কৰা, শিং দুটাৰ মাজৰ কপালৰ অংশ শ্ৰদ্ধাৰে অৰ্চনা কৰা আৰু নন্দিনীয়েও ধীৰ-স্থিৰভাৱে সুদক্ষিণাৰ সেই পূজা গ্ৰহণৰ কথা ১৯-২২ সংখ্যক শ্লোকত পোৱা যায়। দিলীপেও বশিষ্টমুনিৰ চৰণ বন্দনা কৰি পোৱালিটোক গাখীৰ খুৱাই নন্দিনীক আকৌ প্ৰণাম কৰিছিল। সুদক্ষিণা আৰু দিলীপে গাইজনীলৈ বন্তিগছ জ্বলাই কাষত বহিছিল। নন্দিনী টোপনি যোৱাত তেওঁলোকো টোপনি গৈছিল আৰু ৰাতিপুৱা গাইজনী সাৰ পোৱাত তেওঁলোকো সাৰ পাইছিল। পুত্ৰ লাভৰ আশাত ৰজা আৰু ৰাণীয়ে এইদৰে একৈশদিন জুৰি নন্দিনীৰ শুশ্ৰূষা কৰিছিল— এই কথাখিনি বৰ্ণনা কৰা হৈছে ২৩-২৫ সংখ্যক শ্লোকত।

দিলীপৰ শ্ৰদ্ধা-ভক্তিৰ পৰীক্ষা লোৱাৰ বাবে নন্দিনীৰ পৰ্বতৰ গুহাত প্ৰৱেশ আৰু গাইজনীৰ ওপৰত অকস্মাৎ সিংহ এটাৰ আক্ৰমণত আৰ্তনাদ কৰি উঠা গাইজনীক বচাবলৈ দিলীপ সষ্টম হোৱাৰ কথা ২৬-২৯ সংখ্যক শ্লোকত পোৱা যায়।

ৰজা দিলীপে তূণীৰৰ পৰা শৰ উলিয়াই সিংহটোক প্ৰহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে ৰজাৰ হাত তূণীৰতেই লাগি ধৰিলে। তেতিয়াই সিংহ আৰু ৰজাৰ মাজত কথোপকথন আৰম্ভ হ'ল— এয়া ৩০-৫৭ সংখ্যক শ্লোকৰ মূল কথা। ৰজাই সিংহটোক প্ৰাৰ্থনা জনালে যাতে সিংহটো তেওঁৰ প্ৰতি দয়ালু হয় আৰু তেওঁক সংকটৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। ৰজাৰ প্ৰাৰ্থনাত সিংহ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু সিংহটোৱে 'তথাস্তু' বুলি কোৱাত ৰজাৰ হাতখন তূণীৰৰ পৰা মুক্ত হ'ল— এই কথা ৫৮ সংখ্যক শ্লোকত কোৱা হৈছে। নন্দিনীয়ে দিলীপৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰ পৰীক্ষা ৰজাৰ শুশ্ৰূষাত সন্তুষ্ট হৈ তেওঁক পুত্ৰ লাভৰ বাবে বৰ প্ৰদান কৰাৰ কথা বননিৰ পৰা উভতি আহি বশিষ্ঠ মুনিক বৰ দানৰ কথা জনোৱা, পিচদিনা ৰাতিপুৱা ৰজা আৰু ৰাণীৰ ৰাজধানীলৈ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ বিৱৰণ আৰু দিলীপৰ আকৌ ৰাজ্য শাসনৰ দায়িত্ব গ্ৰহণৰ কথা ৫৮-৭৪ সংখ্যক শ্লোকত বৰ্ণিত হৈছে। ৰাণী সুদক্ষিণাৰ গৰ্ভধাৰণৰ কথা ৭৫ সংখ্যক শ্লোকত কোৱা হৈছে আৰু তাতেই দ্বিতীয় সৰ্গৰ ওৰ পৰিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ মহাকবি কালিদাস আৰু তেওঁৰ কাব্যকৃতিৰ চমু পৰিচয় দিয়ক। (৭৫টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ মহাকাব্য হিচাপে *ৰঘুবংশৰ* সাৰ্থকতাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত চমুকৈ টোকা এটি লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১১.৪.৬ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গৰ সাৰাংশ

মহাকবি কালিদাসে মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণিত শিৱ আৰু পাৰ্বতীক প্ৰণিপাত জনাই সূৰ্যবংশীয় ৰজাসকলৰ গুণানুকীৰ্তন কৰিছে। এই প্ৰসংগত কোৱা হৈছে যে উক্ত বংশৰ আদিপুৰুষ হ'ল বৈবস্বত মনু। এই বংশত জন্মগ্ৰহণ কৰে দিলীপে। দিলীপ বৰ ধৰ্মপৰায়ণ আৰু আদৰ্শ নৰপতি আছিল। তেওঁ বৰ দয়ালু আৰু সুনিপুণ শাসক হিচাপে সকলোৰে শ্ৰদ্ধাভাজন আছিল। প্ৰজাসকলক নিজৰ পুত্ৰৰ দৰে মৰম কৰিছিল আৰু প্ৰজাৰ শিক্ষা-দীক্ষাৰ সকলো দায়িত্বও গ্ৰহণ কৰিছিল। দিলীপ সকলো গুণেৰে ভূষিত আছিল। তেওঁৰ সহধৰ্মিণী মগধ-ৰাজকুমাৰী সুদক্ষিণাও সৰ্বগুণ-সম্পন্না আছিল। কিন্তু ৰজা অপুত্ৰক হোৱা হেতুকেই বিশাল সাম্ৰাজ্যয়ো তেওঁৰ মনত শান্তি দিব পৰা নাছিল। তেওঁ তেওঁৰ অপুত্ৰকতাৰ কাৰণ জানিবলৈ কুলগুৰু বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল। সেই কাৰণেই মন্ত্ৰীসকলৰ ওপৰত ৰাজ্যৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি ৰথেৰে ৰজা আৰু ৰাণী বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাত্ৰা কৰিছিল। আশ্ৰমলৈ গৈ থাকোতে বাটৰ দুইকাষে থকা গছ-পদূলি পোৱাৰ পিছত ঋষিৰ শিষ্যসকলে দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাক সাদৰ-অভ্যৰ্থনা জনাই আশ্ৰমৰ ভিতৰলৈ আদৰি নিছিল। পিচত গধূলি পৰৰ আশ্ৰমৰ ক্ৰিয়া কলাপৰ পিছত ৰজা আৰু ৰাণীয়ে মুনিবৰক ভক্তিপূৰ্ণ প্ৰণাম নিবেদন কৰিছিল। মুনিয়ে ৰজাক ৰাজ্যৰ কুশল বাতৰি সুধিছিল। ৰজাই ৰাজ্যৰ সকলো কুশল বৃত্তান্ত মুনিক অৱগত কৰাইছিল। তাৰ পিছত ৰজাই মুনিক তেওঁৰ অনপত্যতাৰ কথা জ্ঞাপন কৰিছিল। তেতিয়া মুনিয়ে ধ্যানত জানিব পাৰিছিল যে ইন্দ্ৰৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰি দিলীপ ৰাজ্যলৈ উভতি আহোতে বাটত সুৰভিক অৱহেলা কৰাৰ বাবেই গাইজনীয়ে ৰজাক অভিশাপ দিছিল। তেনেকুৱা অৱস্থাত সুৰভিক শুশ্ৰূষা কৰি সন্তুষ্ট নকৰিলে ৰজা পুত্ৰ লাভৰ পৰা বঞ্চিত থাকিব। বশিষ্ঠৰ পৰা ৰজাই জানিছিল যে সেই সময়ত সুৰভি পাতালত আৱদ্ধ থকাত সুৰভিৰ কন্যা নন্দিনীক যথাবিধি শুশ্ৰূষা কৰিলেহে ৰজাৰ

পুত্ৰ লাভৰ আশা ফলৱতী হ'ব। এইদৰে কথা পাতি থাকোঁতে নন্দিনী হাবিৰ পৰা আশ্ৰমলৈ উভতিছিল আৰু মুনিয়ে দিলীপক কৈছিল যে ৰজাৰ মনোৰথ পূৰ্ণ হ'ব। তাৰ পিছত মুনিয়ে ৰজা দিলীপক ব্ৰত পালন কৰি নন্দিনীক বন্দনা আৰু শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। ৰজা আৰু ৰাণীৰ বাবে পৰ্ণকুটীৰত কুশশয্যা নিৰ্মাণ কৰাইছিল আৰু মুনিৰ আদেশত দিলীপ আৰু সুদক্ষিণা সেই শয্যাত ৰাতি শয়ন কৰিবলৈ প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু পুৱতি নিশা স্তুতি পাঠৰ ধ্বনিত শয্যা ত্যাগ কৰিছিল।

১১.৪.৭ *ৰঘুবংশৰ* দ্বিতীয় সৰ্গৰ সাৰাংশ

দিলীপে নন্দিনীৰ পোৱালিটোক গাখীৰ খুৱাই বান্ধি থৈ গাইজনীক পথাৰলৈ চৰাবলৈ বুলি লৈ গৈছিল। সুদক্ষিণাই গাইজনীক গন্ধ-মাল্য আদিৰে অৰ্চনা কৰিছিল। নন্দিনীৰ খোজত নিৰ্গত পবিত্ৰ ধূলিৰ মাজেৰে সুদক্ষিণাও গৈছিল। পিচত দিলীপে ধৰ্মপত্নী সুদক্ষিণাক উভতি যাবলৈ কৈছিল। ৰজাই নিজেই নন্দিনীৰ সুৰক্ষা আৰু শুশ্ৰূষাৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। ৰজাই তেওঁৰ লগত যোৱা দেহৰক্ষীবোৰকো বিদায় দি সুৰভি কন্যাৰ অনুসৰণত আত্মনিয়োগ কৰিছিল।

ৰজাই গাইজনীক মিঠা-কোমল ঘাঁহ খুৱাবলৈ ধৰিছিল আৰু লগতে ডাঁহ-মহ আদি আঁতৰাই সেৱা কৰিবলৈ ধৰিছিল। হাতত ধনুঃশৰ লৈ ৰজাই একনিষ্ঠভাৱে নন্দিনীৰ অনুসৰণ কৰিছিল। নন্দিনীক হাবিলৈ লৈ যাওঁতে বননিৰ গছ-গছনিৰ বিতোপন শোভাই যেন ৰজাক আদৰণিহে জনাইছিল। বনৰ হৰিণাবোৰো বনভূমিত উলাহত বিচৰণ কৰিছিল। বনভূমিৰ লতাকুঞ্জসমূহ পাত আৰু ফুলেৰে সুশোভিত হৈছিল। সূৰ্য অস্তাচলমুখী হোৱাৰ লগে লগে নন্দিনী মুনিৰ আশ্ৰমলৈ বুলি খোজ লৈছিল আৰু ৰজায়ো গাইজনীক অনুসৰণ কৰিছিল। গধূলিপৰত বননিৰ শোভাত ৰজাৰ মন পুলকিত হৈছিল। উপবাস ব্ৰত পালন কৰি সুদক্ষিণা নন্দিনী আৰু ৰজাৰ বাবে বাট চাই আছিল। নন্দিনী আশ্ৰমৰ দুৱাৰমুখ পোৱাৰ লগে লগে সুদক্ষিণাই আখৈৰ পাত্ৰ হাতত ধাৰণ কৰি নন্দিনীক প্ৰদক্ষিণ কৰিছিল। তেতিয়া নন্দিনীয়ে সুদক্ষিণাৰ সেৱা অৰ্চনাত অতিকৈ তুষ্ট হৈছিল।

ৰজা দিলীপে বশিষ্ঠ আৰু অৰুন্ধতীক বন্দনা কৰিছিল আৰু নিজৰ কৰিব-লগীয়াখিনি সম্পন্ন কৰি আকৌ নন্দিনীৰ সকলো কৰ্ম বিধিমতে সম্পাদন কৰি সুদক্ষিণাই শয্যা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু প্ৰত্যুষতে নিয়ম অনুসৰি শোৱাপাটী এৰিছিল। এইদৰে ৰজা দিলীপে পুত্ৰলাভৰ আশাত একৈশ দিনলৈকে নন্দিনীক একেৰাহে নিয়মমতে সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰিছিল।

দিলীপৰ ব্ৰত ধাৰণৰ দ্বাবিংশ দিৱসত মুনিৰ গাইজনীয়ে ৰজাৰ শ্ৰদ্ধা-ভক্তিৰ পৰীক্ষা ল'বলৈ হিমালয় পৰ্বতৰ গুহাত প্ৰৱেশ কৰিছিল। ৰজাই পৰ্বতৰ বিতোপন সৌন্দৰ্য চাই থাকোতে সিংহ এটাই মুনিৰ গাইজনীৰ ওপৰত জঁপিয়াই পৰিছিল। নন্দিনীৰ আৰ্তনাদতহে গাইজনীৰ জীৱন বিপদাপন্ন বুলি ৰজাই বুজিব পাৰিছিল।

সিংহটোৰ পৰা নন্দিনীক বচাবলৈ দিলীপে তূণীৰৰ পৰা শৰ উলিয়াই নিক্ষেপ কৰিবলৈ খোজোতেই সিংহটোৱে মানুহৰ দৰে মাতিবলৈ ধৰিছিল যে ৰজাৰ শৰ নিক্ষেপে সিংহটোক একোকে কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ শিৱৰ ভৃত্য আৰু নিকুম্ভৰ মিত্ৰ কুম্ভোদৰক পাৰ্বতীপ্ৰিয় শিৱে সিংহৰূপত সেই গুহাত দেৱদাৰু গছজুপিৰ ৰক্ষক হিচাপে নিয়োগ কৰিছে। শিৱৰ আদেশত তালৈ অহা জীৱ-জন্তুক সিংহটোৱে ভক্ষণ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব। গতিকে নন্দিনী সিংহৰ আহাৰ হিচাপে কল্পিত, ইয়াত ৰজাই একো কৰিব নোৱাৰে। দিলীপ শৰ নিক্ষেপৰ পৰা নিবৃত্ত হৈছিল। ৰজাই নিজৰ শৰীৰ সিংহটোৰ আহাৰ হিচাপে নিবেদন কৰিছিল আৰু নন্দিনীক এৰি দিবলৈ কাতৰ প্ৰাৰ্থনা জনাইছিল। সিংহটোৱে নিজৰ দেহ দানৰ পৰা নিবৃত্ত হ'বলৈ ৰজাক কৈছিল আৰু গাইজনীক আক্ৰমণ কৰিছিল। দিলীপে আত্মাহুতিৰে গাইজনীক বচাই বশিষ্ঠ মুনিৰ ধৰ্মাচৰণ অব্যাহত ৰাখিব বুলি কুম্ভোদৰক জনাইছিল। দিলীপে কৈছিল যে যদি সিংহটোৱে ৰজাৰ শৰীৰ দান কৰিব নালাগে বুলি ভাবে তেন্তে তেওঁ ৰজাৰ প্ৰতি কৃপালু হ'ব লাগে— এই বুলি কৈ ৰজাই নিজৰ শৰীৰ সিংহটোলৈ কল্পিত আহাৰৰ বাবে নিবেদন কৰিছিল। তেনেতে বিদ্যাধৰসকলে ৰজাৰ মূৰত পুষ্পবৃষ্টি কৰিবলৈ ধৰিছিল আৰু ৰজাই মূৰ দাঙি সুৰভিকন্যা নন্দিনীক দেখিছিল। তেতিয়া নন্দিনীয়ে যে ৰজাৰ শ্ৰদ্ধাৰ আৰু ভক্তিৰ পৰীক্ষাহে লৈছিল সেইটো দিলীপক কৈছিল। তাৰ পিছত নন্দিনীৰ কথা মতে ৰজাই পুত্ৰ লাভৰ বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। নন্দিনীয়ে ৰজাক গছৰ পাতেৰে তৈয়াৰ কৰা পাত্ৰত গাইজনীৰ গাখীৰ খীৰাই খাবলৈ উপদেশ দিছিল। ৰজাই বিনীতভাৱে নন্দিনীক জ্ঞাপন কৰিছিল যে পোৱালিটোৱে গাখীৰ খোৱাৰ পিছত আৰু মুনিৰ হোম সম্পাদনৰ অন্তত তেওঁ ঋষিৰ অনুমতি গ্ৰহণ কৰি গাখীৰ খাই ধন্য হ'ব। ৰজাৰ কথাত নন্দিনী অতিকৈ সন্তুষ্ট হৈছিল আৰু গুহাৰ পৰা দিলীপৰ লগত আশ্ৰমলৈ উভতি আহিছিল। আশ্ৰমত উপস্থিত হৈ পোৱালিটোৱে মাতৃৰ গাখীৰ খোৱাৰ পিছত আৰু মুনিৰ হোম আদি অনুষ্ঠানৰ শেষত ৰজাই পবিত্ৰ মনেৰে নন্দিনীৰ গাখীৰ পান কৰিছিল। এই গো-সেৱা ব্ৰত পালনৰ অন্তত পিছদিনাখন প্ৰত্যুষতে মুনিয়ে যথাৰীতি ৰজা-ৰাণীক আশীৰ্বাদ দি ৰাজধানীলৈ উভতি যাবলৈ অনুমতি প্ৰদান কৰিছিল। ৰজা দিলীপে অগ্নি, গুৰু বশিষ্ঠ, অৰুন্ধতী আৰু পোৱালিৰে সৈতে নন্দিনীক প্ৰদক্ষিণ কৰি আশ্ৰমৰ পৰা বিদায় গ্ৰহণ কৰি আনন্দেৰে ৰথত আৰোহণ কৰি ৰাজধানী অভিমুখে যাত্ৰা কৰিছিল। প্ৰজাসকলে ৰজাক ৰাজধানীত উভতি অহা দেখি অতিকৈ উৎফুল্লিত হৈ ৰজা-ৰাণীক অভিনন্দন জনাইছিল। ৰজাই আকৌ ৰাজ্য শাসনৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ৰাণী সুদক্ষিণাই গৰ্ভ ধাৰণ কৰিছিল।

১১.৪.৮ *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ নামকৰণ

আপুনি ইতিমধ্যে জানিবলৈ পাইছে যে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখন উনৈশটা সৰ্গত সম্পূৰ্ণ হৈছে। কালিদাসে প্ৰত্যেকটো সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ আধাৰত সৰ্গবোৰৰ

নামকৰণ কৰিছে। আপুনি ইয়াত নিৰ্বাচিত পাঠ্যাংশ অৰ্থাৎ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ নামকৰণৰ কথাহে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব।

ৰঘুবংশৰ প্ৰথম সৰ্গৰ কথাখিনি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিবলৈ পাইছে যে এই সৰ্গৰ মূল কথা হ'ল যে ৰজা দিলীপে সুদক্ষিণাৰ লগত বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ গৈছিল। আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ প্ৰাক্‌কালত ৰাজ্য পৰিচালনাৰ ভাৰ তেওঁ মন্ত্ৰীৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰি সুসজ্জিত ৰথেৰে যাত্ৰা কৰিছিল। ৰাজধানীৰ পৰা আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ দৃশ্যৰ বিৱৰণ প্ৰথম সৰ্গত উপস্থাপিত। সেই কাৰণেই প্ৰথম সৰ্গটোৰ নামকৰণ কৰা হৈছে 'বশিষ্ঠাশ্ৰমাভিগমন'।

দ্বিতীয় সৰ্গত ৰজাই বশিষ্ঠ মুনিৰ উপদেশমতে যথাবিধি নন্দিনীৰ ব্ৰতোপাসনা আৰু শুশ্ৰূষা কৰিছিল। একৈশ দিনৰ পিছত নন্দিনী ৰজাৰ শুশ্ৰূষাত সন্তুষ্ট হৈ ৰজাক পুত্ৰ লাভৰ বৰ প্ৰদান কৰিছিল। নন্দিনীৰ বৰদানেই এই সৰ্গত মূল বিষয়বস্তু হিচাপে বৰ্ণিত হৈছে। সেই কাৰণেই দ্বিতীয় সৰ্গৰ নাম ৰখা হৈছে 'নন্দিনীবৰদান'।

১১.৪.৯ *ৰঘুবংশৰ* কাব্যিক সৌন্দৰ্য

আপুনি *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে অৱগত হৈছে। মহাকবি কালিদাসে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত কাব্যৰস, গুণ, ৰীতি, অলংকাৰ আদি নানা কাব্যিক উপাদানেৰে বিষয়বস্তু বৰ্ণনাক মনোহৰ কৰিছে।

কালিদাসে মহাকাব্যখনত সমাসবদ্ধ পদৰ প্ৰয়োগ কম পৰিমাণে কৰিছে। সুন্দৰ সুন্দৰ পদৰ প্ৰয়োগে *ৰঘুবংশখনক* অতি সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে। কালিদাসৰ ৰচনাত থকা প্ৰসাদ গুণযুক্ত বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ পৰাই তেওঁৰ কাব্যৰ উৎকৰ্ষতাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। আপুনি জানিব যে, মধুৰতা প্ৰকাশক ললিতাত্মক ৰচনা বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ ঘাই লক্ষণ। সহজ-সৰল আৰু সাৱলীল গতিয়েই হৈছে উক্ত ৰীতিৰ বিশেষ গুণ। তদুপৰি কালিদাসৰ ৰচনাত অভিধা অৰ্থৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াতকৈ ব্যঞ্জনাৰ ওপৰতহে বেছি গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। কালিদাসৰ ৰচনাত থকা পদ বিন্যাস, প্ৰসাদ গুণৰ প্ৰাচুৰ্য, মধুৰ ভাব-ব্যঞ্জনা আদিয়ে সকলোৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে।

ৰঘুবংশ মহাকাব্যত মহাকবি কালিদাসে লঘু আৰু সুন্দৰ পদচয়নেৰে ভাব প্ৰকাশ কৰিছে। ৰজা দিলীপৰ অপুত্ৰকতাৰ কাৰণে হোৱা মানসিক যন্ত্ৰণাক দঁতাল হাতী বান্ধি থোৱা খুঁটিডালৰ লগত ইমান সুন্দৰভাৱে কবিয়ে ৰিজাইছে যে তাত ৰজাৰ মনৰ ভাব অতি কম কথাৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পাইছে।

কালিদাসৰ বৰ্ণনা অতি নিখুঁত আৰু চিত্ৰধৰ্মী। *ৰঘুবংশৰ* দ্বিতীয় সৰ্গত থকা বননিৰ বিৱৰণ এই প্ৰসংগত উল্লেখযোগ্য। দিলীপে নন্দিনীক শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ যাওঁতে পোৱা বাট-পথৰ বিৱৰণত কবিৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাত অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ বিশেষ মন কৰিবলগীয়া বিষয়। কালিদাসৰ ৰচনাত উপমা, অৰ্থান্তৰন্যাস, উৎপ্ৰেক্ষা, দৃষ্টান্ত আদি অৰ্থালংকাৰৰ প্ৰয়োগ অতি মনোহৰ। কবিয়ে দুটা সাদৃশ্যব্যঞ্জক বস্তুক তুলনা কৰি বৰ্ণনীয় বিষয়ক অতি মনোৰম আৰু আকৰ্ষণীয় কৰিছে। কালিদাসৰ বিষয়ে কোৱা 'উপমা কালিদাসস্য' উক্তিটোৰ সাৰ্থকতা দেখিবলৈ পোৱা যায় মহাকবিয়ে *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যত ব্যৱহাৰ কৰা অলংকাৰসমূহত।

মহাকবি কালিদাসৰ কাব্য ৰচনাৰ ছন্দসজ্জা অতি বিচিত্ৰ। ছন্দশাস্ত্ৰত তেওঁৰ বিশেষ ব্যুৎপত্তি আছিল। মহাকাব্য ৰচনাৰ এটা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে সৰ্গ এটাৰ স্তৱকসমূহ একেটা ছন্দতেই ৰচিত হ'ব লাগে। কিন্তু, সৰ্গটোৰ শেষত ছন্দৰ পৰিৱৰ্তন সাধিব লাগে। কালিদাসৰ ৰচনাত এই নীতিৰ অলপো ব্যতিক্ৰম হোৱা দেখা নাযায়। *ৰঘুবংশৰ* প্ৰথম সৰ্গত শেষৰ শ্লোক 'প্ৰহৰ্ষিণী' ছন্দত আৰু অৱশিষ্ট ৯৪টা শ্লোক অনুষ্টুপ ছন্দত ৰচিত। আকৌ, কবিয়ে নানা ছন্দৰ প্ৰয়োগেৰে একো একোটা সৰ্গৰ শ্লোক ৰচনা কৰি ছন্দৰ বৈচিত্ৰ্য সাধন কৰিছে।

মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাত সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি কল্পনাশ্ৰিত সুন্দৰ বৰ্ণনাত কবিৰ গভীৰ মনন শক্তি প্ৰমাণিত হৈছে। তদুপৰি তেওঁৰ বৰ্ণনা চিত্ৰধৰ্মী। পদৰ সহায়ত তেওঁ যি বিৱৰণ পৰিৱেশন কৰে সেইটো যেন চিত্ৰকৰে তুলিকাৰে চিত্ৰত কৰিব পাৰে। *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনত তেনেকুৱা বহুতো বিৱৰণ পোৱা যায়। কাদম্ৱৰীৰ প্ৰণেতা কবি বাণভট্টই কালিদাসৰ ৰচনাৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে যে আমৰ মুকুলৰ দৰে ৰসাল আৰু মধুৰ বাণী শুনি সকলোৰে মন আনন্দত মতলীয়া হয়।

১১.৪.১০ *ৰঘুবংশত* চিত্ৰিত হোৱা মনোমোহা প্ৰকৃতি

কবি কালিদাসৰ অন্যতম কৃতি *ৰঘুবংশত* কবিজনাই তেওঁৰ অন্যান্য কৃতিত প্ৰদৰ্শন কৰাৰ দৰে প্ৰকৃতিক এক সজীৱ, স্বৰ্গীয় ৰূপত তুলি ধৰিছে। ৰজা দিলীপ আৰু ৰাণী সুদক্ষিণাই বনলৈ যোৱাৰ সময়ত প্ৰত্যক্ষ কৰা বন প্ৰান্তৰ শোভা কবিৰ বৰ্ণনাত মনোমোহা ৰূপত নিঃসৃত হৈছে।

ৰজা দিলীপ সুদক্ষিণাক লগত লৈ যিটো বাটেৰে বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাত্ৰা কৰিছিল তাৰ কাষে কাষে শালগছৰ শাৰীবোৰ দেখাত অতি ধুনীয়া আছিল। সেই শালগছবোৰৰ সুঘ্ৰাণে দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাক অতিকৈ উৎফুল্লিত কৰিছিল। তেওঁলোকে বাটৰ দাঁতিত থিয় হৈ থকা ম'ৰা চৰাইবোৰ দেখিবলৈ পাইছিল। দিলীপ আৰু সুদক্ষিণা ৰথেৰে গৈ থাকোতে ওপৰলৈ চাই কলহংসৰ মধুৰ কলৰৱ শুনি বৰ তৃপ্তি পাইছিল। তেতিয়া মৃদু মলয়া বতাহ অনুকূল পৰিবেশত ধীৰে ধীৰে প্ৰৱাহিত হৈছিল। সৰোবৰবোৰত ফুলি থকা পদুমৰ সৌন্দৰ্য উপভোগ কৰি তেওঁলোক বৰ আনন্দ লাভ কৰিছিল। দিলীপ আৰু সুদক্ষিণা ৰথেৰে গৈ থকা বাটৰ দুয়ো কাষে

বননি আৰু গছৰ শোভা অতি বিতোপন আছিল। বাটৰ দাঁতিত থিয় দি থকা গুৱালবোৰৰ পৰা তেওঁলোকে গছ আৰু বননিৰ নাম সুধি সেইবোৰৰ পৰিচয় লাভ কৰিছিল। এনেদৰে ৰজা দিলীপ বাটৰ দুয়োফালে থকা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজি উপভোগ কৰি আশ্ৰমৰ ফালে যাত্ৰা কৰিছিল।

ৰজাই যি হাবিত নন্দিনীক চৰাবলৈ লৈ গৈছিল সেই বনাঞ্চল ডাঙৰ ডাঙৰ গছেৰে শোভিত আছিল। গছবোৰৰ ডালত চৰাইবোৰে কলৰৱ কৰি আছিল। কবিৰ ভাষাত যেন চৰাইৰ কুজন ধ্বনিয়ে ৰজাৰ প্ৰশস্তিহে গাইছিলে। ৰজাই নন্দিনীক শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ হাবিলৈ লৈ যোৱাৰ সময়ত গছৰ লতাবোৰত ফুলি থকা ফুলবোৰ বায়ুপ্ৰৱাহত তলত সৰি পৰিছিল। কবিয়ে সেই দৃশ্যটোক এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে যে ৰজাৰ যাত্ৰাৰ সময়ত আখৈ ছটিয়াই বননিখনত ৰজাক যেন স্বাগত সম্ভাষণহে জনোৱা হৈছিলে। হাবিত বিচৰণ কৰি থকা আয়ত লোচনসম্পন্ন হৰিণাবোৰে একেথৰে যেন ৰজাকেই চাই আছিল। হাবিত থকা বাঁহৰ ফুটাত বতাহ সোমোৱাৰ কাৰণে যি শব্দৰ উৎপত্তি হৈছিল তাক কবিয়ে বাঁহীৰ সুৰৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে যে ৰজা দিলীপক যেন বনদেৱীসকলে ৰজাৰ যশ গানেৰে সম্বৰ্ধনা জনাইছে।

পৰ্বতীয়া নিজৰাৰ শীতল জলেৰে সিক্ত আৰু বনৰীয়া গছ-গছনিৰ সুগন্ধি ফুলৰ গোন্ধত বনৰ বায়ু সুবাসিত হৈছিল। ৰজা দিলীপ বনভূমিত প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগে হাবিৰ বনজুই উপশমিত হৈছিল। গোটেই বনভূমি ফুল আৰু ফলেৰে জাতিষ্কাৰ হৈ পৰিছিল। সেই হাবিত থকা জীৱ-জন্তুসমূহ হিংসা পৰিত্যাগ কৰি এটাই আনটোক আক্ৰমণ নকৰাকৈ শান্ত হৈ আছিল।

ৰজাই আশ্ৰমলৈ উভতি অহাৰ সময়ত সৰু সৰু জলাশয়ৰ পৰা উঠি অহা গাহৰি, ম'ৰা চৰাইবোৰে গছবোৰৰ ওপৰলৈ চাই থকাৰ সুন্দৰ দৃশ্য উপভোগ কৰিবলৈ পাই বৰ আনন্দ লাভ কৰিছিল। তেওঁ শ্যামল শস্যপূৰ্ণ পথাৰত হৰিণাবোৰ বিচৰণ কৰি থকা দেখিবলৈ পাইছিল। এইদৰে বননিৰ অপূৰ্ব শোভা চাই ৰজা আনন্দিত হৈছিল।

১১.৫ ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ সাধাৰণ গুণাৱলী

আপুনি *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গৰ আৰম্ভণিত ইক্ষ্বাকু বংশৰ ৰজাসকলৰ গুণৰাজিৰ কথা জানিব পাৰিব। কালিদাসে প্ৰথম সৰ্গৰ পঞ্চমৰ পৰা নৱম শ্লোকত সেই গুণৰ বিৱৰণ পৰিৱেশন কৰিছে।

ৰঘুবংশীয় ৰজাসকল জন্মৰে পৰা শুদ্ধ আৰু পবিত্ৰ আছিল। তেওঁলোক অতি কৰ্মপৰায়ণ আছিল। কৰ্মৰ ফল নোপোৱালৈকে তেওঁলোকে কৰ্মসম্পাদন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ৰাজ্য সমুদ্ৰলৈকে বিয়পি আছিল আৰু তেওঁলোক সুশাসক আছিল। তেওঁলোকে যথাবিধি অগ্নিত আহুতি প্ৰদান কৰিছিল আৰু স্বৰ্গলৈকে তেওঁলোকৰ অবাধ গতি আছিল। সকলোৰে অভিলাষ পূৰণ কৰাটো তেওঁলোকৰ অভ্যাস আছিল। শাসক হিচাপেও তেওঁলোক

অতি নিপুণ আছিল। ৰাজ্যত সদায় অপৰাধ অনুসৰিহে তেওঁলোকে দণ্ড বিহিছিল। যেতিয়া যিটো কাম কৰিব লাগে ঠিক সেই সময়ত তেওঁলোকে তাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল। ইক্ষ্বাকু বংশৰ ৰজাসকল প্ৰয়োজন অনুসৰি সঞ্চিত ধন ত্যাগ কৰাত অভ্যস্ত আছিল। তেওঁলোক সদায় মিতভাষী আছিল আৰু তেওঁলোক সত্যৰ পৰা কেতিয়াও বিচলিত হোৱা নাছিল। যশ ব্যাপ্তিৰ বাবেই তেওঁলোকে বিজয়াভিযান চলাইছিল। বংশৰ সতি-সন্ততিৰ বাবেই তেওঁলোকে পত্নী গ্ৰহণ কৰিছিল।

তেওঁলোকে শৈশৱত বিদ্যাৰ্জনত, যৌৱনত বিষয় সম্পত্তি ভোগত, বাৰ্ধক্যত মুনিবৃত্তি গ্ৰহণত আৰু পৰিশেষত যোগবলত দেহ ত্যাগত অভ্যস্ত আছিল। মহাকবি কালিদাসে *ৰঘুবংশীয়* নৰপতিসকলৰ গুণৰাশিৰ কথা মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণিতেই উল্লেখ কৰি কৈছে যে তেনেকুৱা গুণবিশিষ্ট ৰজাসকলৰ বিৱৰণ দিয়াটো তেওঁৰ বাবে চপলতাহে, কাৰণ, *ৰঘুবংশীয়* ৰজাসকলৰ গুণৰাশিৰ যথাযথ বিৱৰণ পৰিৱেশন কৰাটো অতি কঠিন কাম। তথাপিতো কবি কালিদাসে নৰপতিসকললৈ তেনেদৰে শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰি ৰঘু কুলত ওপজা ৰজাসকলৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াইছে।

১১.৫.১ দিলীপৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ

আপুনি জানিব যে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ নায়ক হৈছে দিলীপ। বৈৱস্বত মনুৰ বংশতেই দিলীপৰ আৱিৰ্ভাব হৈছিল। সেই বংশতেই দিলীপ অতি শুদ্ধমতিসম্পন্ন নৰপতি আছিল। তেওঁ যেন ক্ষীৰসমুদ্ৰত আবিৰ্ভূত চন্দ্ৰৰ দৰে উজ্জ্বল আছিল।

ৰজা দিলীপৰ শাৰীৰিক গঠনো অতি আকৰ্ষণীয় আছিল। ৰজা দিলীপৰ বুকু বহল আৰু তেওঁৰ কান্ধ ষাঁড়ৰ দৰে বলিষ্ঠ আছিল। শালগছৰ দৰে তেওঁ উন্নত বাহুসম্পন্ন আৰু অতি দক্ষ কৰ্মসম্পাদক আছিল। নৰপতি দিলীপ কৰ্মসম্পাদনেৰে সকলোকে অতিক্ৰম কৰি মেৰু শিখৰৰ দৰেই বিৰাজ কৰিছিল।

নৃপতি দিলীপৰ ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভাও কবি কালিদাসে সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। দিলীপ আকৃতিত যিমান বিশাল আছিল জ্ঞানতো সিমানেই গভীৰ আছিল। জ্ঞান অনুসৰি তেওঁ শাস্ত্ৰ চৰ্চাতো সমানে ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল। জ্ঞানৰ অনুৰূপ কৰ্মতো তেওঁ দক্ষ আছিল। তেওঁৰ কাৰ্যাৰম্ভ সদায় ফলনিষ্ঠ আছিল। তেওঁ দৈহিক কান্তি আৰু গুণৰাশিৰে সকলোকে অভিভূত কৰিলেও সকলোৱে অনায়াসে তেওঁৰ কায চাপিব পাৰিছিল। তেওঁৰ স্বভাৱ কেতিয়াও উগ্ৰ নাছিল বাবেই তেনেদৰে তেওঁ সকলোৱে শ্ৰদ্ধা আকৰ্ষণ কৰিছিল। তেওঁ অতি সংযমী আছিল। জিতেন্দ্ৰিয় আছিল বাবেই তেওঁ প্ৰজাসকলৰ কল্যাণত সদায় ৰাজধন ব্যয় কৰিছিল।

তেওঁ ৰাজ্যৰ কোনো কাৰ্যসম্পাদনত সেনাৰ বল নিয়োগ কৰিবলগীয়া নহৈছিল। শাস্ত্ৰত অগাধ জ্ঞান আৰু ধনুত জ্যা আৰোপণ— এই দুটাই তেওঁৰ অৰ্থ সাধনৰ মুখ্য উপায় আছিল—

ৰাজকাৰ্য পৰিচালনা, ৰাজ্যত ৰাজকাৰ্য সম্পাদন আদিত মন্ত্ৰণাৰ প্ৰয়োজনীয়তাত তেওঁ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিহে কাম কৰিছিল। মন্ত্ৰণাৰ সংগোপনীয়তাৰ সংৰক্ষণ তেওঁ যেন পূৰ্বজন্মৰ পৰাহে সাধন কৰিছিল।

তেওঁৰ আচৰণত কেতিয়াও ভীতিগ্ৰস্ত ভাব প্ৰকাশ পোৱা নাছিল। তেওঁ কেতিয়াও আতুৰ হৈ ধৰ্ম সম্পাদন নকৰিছিল আৰু লোভৰ বশৱৰ্তী হৈ অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰা নাছিল। আনকি, তেওঁৰ সুখ ভোগতো আসক্তি ভাব প্ৰকাশ পোৱা নাছিল। তেওঁ ইমান সংযমী আছিল যে পৰস্পৰবিৰুদ্ধ গুণবোৰো তেওঁৰ আচৰণত সমানভাৱে প্ৰকাশ পাইছিল।

ৰজা দিলীপ জ্ঞানী হোৱা সত্ত্বেও মৌন আছিল। তেওঁ অতি ক্ষমতাশালী আছিল যদিও অতি ক্ষমাশীল আছিল। তেওঁ ত্যাগী আছিল কিন্তু তেওঁৰ ত্যাগত কেতিয়াও অহংকাৰ প্ৰকাশ পোৱা নাছিল। তেওঁৰ সকলো গুণ আনৰ হিত সাধনৰ বাবেহে নিয়োজিত হৈছিল।

প্ৰজাসকলৰ লগতো তেওঁৰ সম্পৰ্ক অতি সৰল আৰু সৌহাৰ্দপূৰ্ণ আছিল। প্ৰজাৰ শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা, ভৰণ-পোষণ আদি সকলো বিষয়ৰ প্ৰতি তেওঁ দৃষ্টি ৰাখিছিল। তেওঁ প্ৰজাসকলৰ কাৰণে পিতৃতুল্য আছিল।

তেওঁৰ ৰাজ্যত ধন অপহৰণ আদিৰ কোনো ঘটনা নঘটাৰ কাৰণে নামতহে চৌৰ্যবৃত্তি আছিল। জ্ঞানী আৰু সৎ লোকে তেওঁৰ পৰা সদায় সন্মান লাভ কৰিছিল। ক'বলৈ গ'লে ক্ষত্ৰিয়ৰ বিশেষ গুণেৰে ভূষিত ৰজা দিলীপ এজন নিষ্ঠাৱান নৰপতি আছিল। উপযুক্ত বয়সত দিলীপে পুত্ৰ ৰঘুক যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰি প্ৰথা অনুসৰি বাণপ্ৰস্থ গ্ৰহণ কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ আপুনি নিজৰ ভাষাত ৰজা দিলীপৰ চৰিত্ৰ চমুকৈ আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১১.৫.২ সিংহ আৰু দিলীপৰ কথোপকথনত প্ৰকাশিত দিলীপৰ কৰ্তব্যপৰায়ণতা

আপুনি এতিয়া শিৱৰ অনুচৰ সিংহ আৰু ৰজা দিলীপৰ মাজত হোৱা কথা-বতৰা অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। এই কথোপকথনৰ মাজেদি প্ৰকাশিত হৈছে ৰঘুবংশীয় ৰজা দিলীপৰ কৰ্তব্যপৰায়ণতা।

ৰজা দিলীপে হাবিত নন্দিনীক শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰে শুশ্ৰূষা কৰিছিল। এইদৰে একৈশ দিন অতিবাহিত হোৱাত তেওঁৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা কৰিবলৈ নন্দিনীয়ে পৰ্বতৰ গুহাত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু তেতিয়া সিংহৰূপী কুম্ভোদৰে নন্দিনীক আক্ৰমণ কৰিছিল। ৰজাই নন্দিনীক বচাবলৈ শৰ নিক্ষেপৰ বাবে সোঁহাতখনেৰে শৰ তূণীৰৰ

পৰা উলিয়াবলৈ ধৰোঁতে হাতখন তূণীৰতেই স্তব্ধ হৈ লাগি ধৰিছিল। তেতিয়া সিংহটোৱে ৰজাক কৈছিল যে তেওঁৰ শ্ৰম নিষ্ফল হ'ব আৰু সিংহৰ ওপৰত অস্ত্ৰ নিক্ষেপো অথলে যাব। সিংহটোৱে কৈছিল যে বায়ুৱে গছ উভালিব পাৰিলেও সেই শক্তি পৰ্বতৰ ক্ষেত্ৰত নিষ্ফল হয়। তেতিয়া সিংহটোৱে নিজৰ পৰিচয় দি কৈছিল যে তেওঁ নিকুম্ভৰ মিত্ৰ শিৱৰ ভৃত্য কুম্ভোদৰ। সিংহটোৱে ৰজাক জনাইছিল যে সমুখত থকা দেৱদাৰু গছডালৰ ৰক্ষাৰ বাবেই শিৱই কুম্ভোদৰক তাত নিয়োগ কৰিছে। বনৰীয়া হাতী এটাই কপালেৰে ঘঁহি দেৱদাৰুডালৰ ছাল এৰুৱাই পেলোৱাত শিৱে সিংহটোক গছডালৰ ৰখীয়া হিচাপে তাত ৰাখিছে। সিংহটোৱে আৰু জনাইছিল যে তালৈ অহা জীৱ-জন্তুক সিংহটোৱে আহাৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰি তাত নিযুক্ত হৈছে। গতিকে গাইজনী সিংহটোৰ ভোজন হিচাপে তাত উপস্থিত হোৱাত সিংহই তাক ভক্ষণ কৰিব। সেয়েহে সিংহটোৱে কৈছিল যে ৰজাই লাজ পৰিহাৰ কৰি গাইজনীক ৰক্ষা কৰাৰ প্ৰচেষ্টাৰ পৰা নিবৃত্ত হ'ব লাগে; ৰক্ষণীয় বস্তু অস্ত্ৰেৰে ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে অস্ত্ৰধাৰীৰ যশস্যা ম্লান নহয়।

সিংহটোৰ মুখত কথাবোৰ শুনি দিলীপে সিংহটোক কৈছিল যে চেষ্টা বিফল হোৱাত ৰজাই যি ক'বলৈ বিচাৰিছে সেইটো উপহাসৰ কাৰণ হ'ব। কাৰণ, সিংহটোৱে প্ৰাণীৰ মনোভাৱ জানে। ৰজাই সিংহক কৈছিল যে স্থাৱৰ, জংগম, বিশ্বৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু প্ৰলয়ৰ হেতু শিৱ সকলোৰে মান্য আৰু অগ্নিপূজক গুৰুদেৱৰ ধেনুটিও সমুখতে নাশ হ'বলৈ দিব নোৱাৰি। গতিকে মিনতি জনাই ৰজাই কৈছিল যে সিংহই গাইজনীক এৰি দি ৰজাৰ দেহ ভক্ষণ কৰিয়েই প্ৰসন্ন হ'ব লাগে।

ৰজাৰ কথা শুনি সিংহটোৱে আকৌ ক'বলৈ ধৰিছিল যে জগতৰ একচ্ছত্ৰী সম্ৰাট, সুন্দৰ দেহত নতুন যৌৱন এই আটাইবোৰ সামান্য কাৰণত ত্যাগ কৰিবলৈ খোজা ৰজা দিলীপ কৰ্তব্য-অকৰ্তব্য জ্ঞানশূন্য। সিংহই আৰু কৈছিল যে ধেনুটি ৰজাৰ মৃত্যুত অকলে কুশলে থাকিব। কিন্তু, ৰজা যদি জীৱিত থাকে তেন্তে তেওঁ সকলো প্ৰজাক আপদ-আহুকালৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰিব। এটি গাভীৰ মৃত্যুত হোৱা বশিষ্ঠৰ ক্ৰোধক ৰজাই অসংখ্য ধেনু দান কৰি শান্ত কৰিব পাৰিব। সেই কাৰণেই ৰজাই আনৰ কল্যাণৰ বাবে নিজৰ শৰীৰ ৰক্ষা কৰিব লাগে।

ৰজা দিলীপে সিংহটোক আকৌ কৈছিল যে হিংসাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে কাৰণেই পৃথিৱীত ক্ষত্ৰিয় শব্দ খ্যাতি লাভ কৰিছে। এতেকে তাৰ বিপৰীত বৃত্তি পৰায়ণৰ ৰাজ্য বা নিন্দাকলুষিত প্ৰাণৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। ৰজাই আৰু কৈছিল যে সেই গাইজনী সুৰক্ষিতকৈ কোনো গুণে হীন নহয়। শিৱৰ প্ৰভাৱতহে সিংহটোৱে গাইজনীক আঘাত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে বুলি ৰজাই কৈছিল। তেনেকুৱা গাইক ৰজাই নিজৰ দেহৰ বিনিময়ত ৰক্ষা কৰিব; তেনেকুৱা কৰিলে সিংহৰ ভোজনৰ অসুবিধা নহ'ব আৰু মুনিৰ হোমৰ অনুষ্ঠানো লোপ নাপাব। ৰজাই কৈছিল যে

দেৱদাৰুডালৰ প্ৰতি সিংহটোৰ মহৎ যত্ন। গতিকে ৰক্ষা কৰিবলগীয়া বস্তু বিনাশ কৰি নিজে অক্ষত থাকি প্ৰভুৰ সমুখত দেখা দিয়াটো অসম্ভৱ। ৰজাই সিংহক তেওঁৰ দেহ ভক্ষণ কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনাইছিল। ৰজাই সিংহটোক ৰজাৰ দেহ গ্ৰহণ কৰি মিত্ৰতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈও অনুৰোধ জনাইছিল। সেইটোৱেই হওক এই বুলি সিংহটোৱে কোৱাৰ লগে লগে ৰজাৰ বাহু মুক্ত হৈ পৰিছিল আৰু বীৰ ৰজা দিলীপে নিজৰ শৰীৰ সিংহটোলৈ আগবঢ়াই দিছিল। সিংহটো চকুৰ পচাৰতে অন্তৰ্ধান হৈছিল।

এই কথোপকথনৰ পৰা ৰংঘুবংশীয় ৰজা দিলীপৰ কৰ্তব্যপৰায়ণতা প্ৰকাশ পাইছে। আত্মদান কৰি হ'লেও তেওঁ নিৰীহ গাইজনীক ৰক্ষা কৰিব বিচাৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল মুনি বশিষ্ঠই তেওঁক গাইজনীৰ ৰক্ষাৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিছিল। এই ঘটনাই চিত্ৰিত কৰি তুলিছে মহাবীৰ দিলীপৰ এটি অনুপম চাৰিত্ৰিক দিশ।

১১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- কালিদাস আৰু কালিদাসৰ কাব্যকৃতিৰ চমু আভাস পালে।
- *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনত মহাকাব্যৰ সকলো লক্ষণ থকাৰ কথা জানিলে।
- এই মহাকাব্যৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ শ্লোকবোৰৰ বিষয়বস্তু জানিব পাৰিলে।
- *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ আধাৰ গ্ৰন্থৰ কথাও অৱগত হ'বলৈ পালে।
- মহাকাব্যখনৰ নামকৰণৰ কথা জানিলে।
- আপুনি প্ৰথম সৰ্গ আৰু দ্বিতীয় সৰ্গৰ সাৰাংশও অধ্যয়ন কৰিবলৈ পালে।
- উক্ত সৰ্গ দুটাৰ নামকৰণৰ কথাও জানিবলৈ পালে।
- কালিদাসৰ আত্মলঘিমা, ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ সাধাৰণ গুণ আৰু ৰজা দিলীপৰ চৰিত্ৰৰ বিশ্লেষণ আদিৰ বিষয়ে জানিলে।

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ভদ্ৰ, সুধেন্দু মোহন (২০০৪); *ৰঘুবংশম্;* (প্ৰথম ঃ সৰ্গো দ্বিতীয় ঃ সৰ্গশ্চ); গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

সংস্কৃত গ্ৰন্থ ঃ

২) ভট্টাচাৰ্য, জীৱানন্দ বিদ্যাসাগৰ (সম্পা ঃ) (১৯০২); *ৰঘুবংশম্;* কলিকতা ঃ সিদ্ধেশ্বৰ যন্ত্ৰ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Devadhar, C. R. (Ed) (1946); *Raghuvamsham of Kalidasa* (Cantos VI-IX); Bombay : Shri Samarth Sadan Keshav Bhikaji.

৪) Karnik, H. R. & Deshpande, N. A. (Ed) (1953); *Raghuvamsham* (Cantos I-IV); Bombay : New & Second Hand Book Stall.

৫) Karandhikar, M. A. (Ed) (1958); *Raghuvamsham of Kalidasa*; Book Sellers' Publishing Co.

১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কালিদাসৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ '*ৰঘুবংশ* এখন মহাকাব্য' শীৰ্ষক আলোচনাখিনি চাওক।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্ৰথম সৰ্গৰ সাৰাংশখিনি চাই নিজৰ ভাষাত লিখক।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'দিলীপৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ' শীৰ্ষক কথাখিনি আপুনি নিজৰ ভাষাত লিখক।

১১.৯ আহিঁ প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ সাধাৰণ গুণৰ পৰিচয় দিয়ক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যখনৰ নামকৰণৰ সম্পৰ্কত এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সিংহ আৰু দিলীপৰ কথোপকথন আপুনি নিজৰ ভাষাত লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যৰ প্ৰথম দুটা সৰ্গৰ কাব্যিক সৌন্দৰ্যৰ বৰ্ণনা পঢ়ি আপোনাৰ মনত কেনে ভাব জাগ্ৰত হৈছে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ প্ৰকৃতিৰ জীৱন্ত আৰু নিৰ্জীৱ পদাৰ্থসমূহে মানুহৰ মনত কেনে অনাবিল আনন্দৰ স্ৰোত নিগৰাব পাৰে তাৰ আভাস *ৰঘুবংশ*ৰ প্ৰথম দুটা সৰ্গত মহাকবি কালিদাসে দিয়া বিৱৰণৰ আধাৰত বিচাৰ কৰক।

*** ***** ***